

1 Morfematika

1.1 Základní pojmy

1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)

V tzv. rovinném nebo úrovnovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u_vid_ě_l_a).

1.1.2 Morfy vs. morfémy

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok‘ je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (*řek-a*), *-řec-* (*řec-e*), *-řeč-* (*řeč-išt-ě*), *-říč-* (*po-říč-í*). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů {*-řek-*, *-řec-*, *-řeč-*, *-říč-*}. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-LES-* s významem ‚souvislý porost jehličnatých nebo listnatých (nikoli ovocných) stromů‘ je vždy realizován jen morfem *-les-* (srov. *les-0*, *les-íč-ek-0*, *les-n-í*, *po-les-í*, *les-o-step-0*, *pra-les-y* atp.).

1.1.3 Alomorfy

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚znamenávat písmem‘ lze tedy každou z jeho následujících možných realizací {*-ps-*, *-píš-*, *-piš-*, *-pis-*, *-pís-*} označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají

nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-píš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).

1.2 Typologie morf(ém)ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

- (i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Volné morf(ém)y mají zpravidla význam lexikální (např. předložky *do*, *přede* atp.); volným morf(ém)em gramatickým je *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvratného pasíva (*padělání se trestá podle zákona*).
- (ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.
- (iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále předpony (prefixy) a určité podtypy přípon (sufixů) na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální (přípona příčestí činného a trpného, přípona přechodníku přítomného a minulého) a finální (osobní, rodové,

infinitivní a pádové koncovky). Jako specifický typ slovtvorné přípony se někdy chápe i postfix. Vedle přípon slovtvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz dále).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap-k-a atp.; viz dále v bodě 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (b) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz bod 1.2.2)

tvarotvorné (1.2.2.1)

slovtvorné (1.2.2.2)

kořenové morfémy (1.2.3)

přípony (1.2.4)

slovtvorné (1.2.4.1)

kmenotvorné (1.2.4.2)

tvarotvorné (1.2.4.3)

nefinální (1.2.4.3.1)

přípona přičestí činného (1.2.4.3.1.1)

přípona přičestí trpného (1.2.4.3.1.2)

přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)

přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)

finální (1.2.4.3.2)

osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)

rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)

infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)

pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)

postfixy (1.2.5)

[interfixy (1.2.6)]

[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 Nulový morf

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka -0-).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfém (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem“, lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny typy morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa ($\square$). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfém (KM) – kmenotvorná přípona (KP) –
osobní koncovka (OK)

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. *nesěš*, *vidíme*, *děláte* vs. *nesu* atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. -e-, -í-, -á-), jednak však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfém v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou -e- a osobní koncovkou -š (2. os. j. č.), -me (1. os. mn. č.) a -te (2. os. mn. č.):

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést* mají podobu (*já*) *nesu* a (*oni*) *nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před

osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí“ (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice; daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfe-matická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. stejná jako pro tvary 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

$$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$$

nes – $\square^{KP}$ – u značí se jako:
 nes-0-u
 nes – $\square^{KP}$ – ou značí se jako:
 nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. j. č. ozn. zp. přít. času je (*on*) *nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.:

$$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$$

nes-e-0
 vs.
 nes-e-š
 nes-e-me
 nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*. V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nej-různějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přičestí
 činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (mn. č., r. m. živ.)
 děl-a-l-y (mn. č., r. m. neživ. a r. ž.)

děl-a-l-a (mn. č., r. s.)
 děl-a-l-a (j. č., r. ž.)
 děl-a-l-o (j. č., r. s.)
 děl-a-l-o (j. č., r. m. živ. a r. m. neživ.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě, tj. neobsazeno může zůstat i více funkčních pozic za sebou. Např. tvar přechodníku minulého se skládá z těchto typů morfémů, tj. funkčních pozic:

(slovotvorná předpona –) kořenový morfém – kmenotvorná přípona –
 přípona přechodníku minulého – rodová koncovka

U sloves typu (*při*)*nese* jsou v j. č. m. rodu realizovány nulovým morfem poslední tři typy morfémů, tj. prázdné zůstávají poslední tři funkční pozice: *při-nes-0-0-0*.

1.2.2 Předpony (prefixy)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov nebo slovních tvarů, jehož hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovotvornými předponami nebo příponami, srov. *vy-skoč-i-t* > *po-vy-skoč-i-t*; *po-klon-k-ova-t* > *vy-po-klon-k-ova-t*). Slovotvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Za slovotvornou předponu považujeme i záporný prefix *ne-*.

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

Kromě mnohem obvyklejších slovotvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morfém *PO-*, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony

se spojují s tvary ozn. zp. přít. času vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slovotvorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (po-jed-0-u, po-let-í-m, po-nes-0-u, po-kvet-0-e; pů-jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po-* spojena i s tvary rozk. způsobu: po-leť-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po-* však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slovotvornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. po-bol-í-v-a-t, po-táh-nou-t, po-bled-nou-t, po-lež-e-t si atp.). Předponový morf *po-* může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slovotvorná (*kolega teď kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slovotvorná předpona *po-* zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 Kořenové morfémy

Kořenový morfém (radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s tímž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Jeden kořenový morfém může mít v češtině až devět možných realizací, tj. alomorfů (někdy jsou uváděny i vyšší počty; z hlediska současných uživatelů jsou však problematické – současní mluvčí u těchto uvažovaných alomorfů nevnímají stejný význam), srov. např. morfém *-PŘ-* s invariantním významem ‚odpor‘, který je realizován touto množinou (alo)morfů: {1. *-př-* (o-př-í-t), 2. *-pír-* (o-pír-a-t), 3. *-por-* (pod-por-ova-t), 4. *-poř-* (pod-poř-i-t), 5. *-pěr-* (o-pěr-n-ý, pod-pěr-k-a), 6. *-půr-* (pod-půr-n-ý, od-půr-c-e), 7. *-pour-* (vz-pour-a), 8. *-pur-* (vz-pur-n-ý), 9. *-peř-* (sou-peř-0)}.

Při vydělení kořene určitého slova nebo slovního tvaru se do rozporu často mohou dostat dvě hlediska: hledisko diachronní (historické, etymologické) a hledisko, které je určeno tím, jaké povědomí o kořeni daného slova má většina současných (jazykově vnímavějších) uživatelů češtiny, a které se označuje jako hledisko synchronní. To, že je z diachronního hlediska kořenem slova právě jeho daná část, může totiž být pro většinu běžných (jazykově vnímavějších) mluvčích češtiny (kteří nemají speciální znalosti o vývoji jazyka) neprůhledné.

Odpovědět na otázku, „zda je kořenem slova *hodina* morf *hod-*, anebo *hodin-*“, nelze jednoduše tak, že poukážeme na jeden z obou uvedených morfů. Existují dvě „správné“ odpovědi, z nichž ani jedna v zásadě není hodnotnější nebo „lepší“: odpověď z hlediska diachronního (kořenem je morf *hod-* [hodʔ]) a odpověď z hlediska synchronního (kořenem je morf *hodin-* [hodin-]). (Je sice pravda, že analogicky k výrazu *hod-in-a* [hodʔin-a] máme i výraz *vteř-in-a*, což by ukazovalo na to, že i ze synchronního hlediska by bylo možné označit jako kořen slova *hodina* morf(ém) *hod-* [hodʔ], proti tomu však mluví kritérium významové – jak morf(ém)u *hod-* [hodʔ], tak morf(ém)u *-in-* bychom jen těžko dokázali přisoudit nějaký význam.)

1.2.4 Přípony (sufixy)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *za* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 Slovotvorné přípony

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem.

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovotvorná přípona *-v-* (srov. děl-a¹-t > děl-á¹-v-a²-t, chod-i¹-t > chod-í¹-v-a²-t). Takto utvořená habituálně-iterativní slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první¹ z původního, motivujícího slovesa (děl-a¹-t, chod-i¹-t), která se závazně dlouží, a druhou² (vždy *-a-*), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovotvorné přípony, např. zdrobňující přípony *-k-* (ťap-a-t > ťap-k-a-t) a *-ink-* (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovotvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovotvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnice

v oddílech věnovaných slovotvorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnické pro jednoduchost uvádějí jako slovotvornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slovotvorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnické slovotvorné přípony *-iště* (*ohniště*) nebo *-ář* (*zahrádkář*), jde ve skutečnosti o spojení samotné slovotvorné přípony a pádové koncovky: *-išt-ě* (srov. *-išt-ěm*, *-išt-i*), *-ář-ů* (srov. *-ář-e*, *-ář-em*) atp.

Slovotvornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-ο, pol-sk-ý, jin-am, krad-mo aj.

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (zív-a-t) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slovotvornou příponou (srov. plat-n-ý > u-plat-n-i-t). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojovat kořenový morfém (rozšířený případně slovotvornou předponou nebo příponou), nesoucí lexikální význam daného slovního tvaru nebo slova, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. nes-e-te vs. nes-0-te).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slovotvorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů stah-ova-t, vy-tuš-i-l-i, vy-pad-á-v-a-l-i, skáč-0-u jsou tedy jejich části stah-ova-, vy-tuš-i-, vy-pad-á-v-a- a skáč-0-. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfologická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfologickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části stah-, vy-tuš-, vy-pad-á-v-, skáč-.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí), která tzv. kopírují strukturu základových sloves, z nichž jsou odvozena. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru,

který je ze slovesného tvaru odvozen určitou slovotvornou příponou, srov.: krot-i-t > krot-i-tel-0, roz-děl-ova-t > roz-děl-ova-č-0 atp.

Zmíněnou výjimkou jsou podstatná jména typu *kuře* (srov. však v oddíle 1.2.4.3.2.4 diskusi o pádových koncovkách přídavných jmen a zájmen), u nichž se vyskytuje jmenná kmenotvorná přípona (morfém) *-ET-* s alomorfy *-et-*, [-eť-] (v písmu *-et-*), *-at-* a *-0-*, srov.: kuř-0-e, kuř-et-e, kuř-et-i, tj. [kuř-eť-i], kuř-0-e, kuř-et-i [kuř-eť-i], kuř-et-em; kuř-at-a, kuř-at-0, kuř-at-ům, kuř-at-a, kuř-at-ech, kuř-at-y (v odvozeném tvaru přídavného jména je tento morfém *-ET-* realizován ještě dalším morfem *-ec-*, srov. kuř-ec-í, nebo *-eč-*, srov. pras-eč-í).

1.2.4.2.1 Alternace kmenotvorných přípon - slovesné třídy

Kmenotvorná přípona může být v rámci různých tvarů téhož slovesa realizována různě.

Nejdůležitějším způsobem variace je pravidelný a výrazný rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony u téhož slovesa mezi jeho tvary označovacího způsobu přítomného času, rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného na straně jedné a tvary infinitivu, přičestí činného a trpného a tvary přechodníku minulého na straně druhé. Rozlišují se proto slovesné tvary tvořené od **prézentního (přítomného) kmene** (tvary ozn. zp. přít. času, tvary rozk. zp. a přechodník přítomný) a slovesné tvary tvořené od **infinitivního (minulého) kmene** (infinitiv, přičestí činné a trpné a přechodník minulý). Rozdíl mezi prézentním a infinitivním kmenem téhož typu sloves lze dobře ilustrovat na rozdílu v realizaci kmenotvorné přípony např. u sloves typu *kupuje*, srov. např. tvary tvořené od prézentního kmene kup-uje-š, kup-uje-me s tvary tvořenými od kmene infinitivního kup-ova-t, kup-ova-l-a atp. (máme tu tedy výrazný rozdíl *-uje-* vs. *-ova-*).

Konkrétní podoba slovesné kmenotvorné přípony je kritériem pro klasifikaci sloves do jednotlivých slovesných tříd. Podle toho, jakou podobu má kmenotvorná přípona v jedné a ve druhé uvedené skupině tvarů, se slovesa klasifikují buď do pěti tzv. **prézentních slovesných tříd**, nebo do šesti tzv. **infinitivních slovesných tříd**.

Slovesa patřící k jednotlivým prézentním slovesným třídám mají (ve 3. os. j. č. ozn. zp. přít. času) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-e-* (ber-e-0, maž-e-0, nes-e-0, peč-e-0, tř-e-0);
2. třída *-ne-* (tisk-ne-0, hr-ne-0, za-č-ne-0), výjimečně též *-me-* (vy-j-me-0);
3. třída *-(u)je-* (kry-je-0, kup-uje-0);

4. třída *-í-* (pros-í-0, trp-í-0, sáz-í-0);
5. třída *-á-* (děl-á-0).

Kromě sloves s výše uvedenými přítomnými kmenotvornými příponami existuje i několik izolovaných sloves, která ve všech tvarech tvořených od přítomného kmene vůbec nemají funkční pozici pro kmenotvornou příponu. Tato slovesa se označují jako atematická (*a* = bez, *téma* = kmenotvorná přípona). Jde o slovesa *být* (jse-m), *vědět* (ví-m), *jíst* (jí-m).

Přítomná kmenotvorná přípona pravidelným způsobem variuje u téhož (typu) slovesa také v rámci tvarů tvořených od přítomného kmene, a to jednak (a) v rámci jednotlivých tvarů ozn. zp. přít. času, jednak je (b) často rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony mezi tvary ozn. zp. přít. času, tvary rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného.

(a) U sloves 1., 2. a 3. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. j. č. osobní koncovku *-u/-i*) se liší realizace kmenotvorné přípony v 1. os. j. č. a ve 3. os. mn. č. od tvarů pro 2. a 3. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. (ozn. zp. přít. času), srov.: nes-0-u a nes-0-ou vs. nes-e-š, nes-e-0, nes-e-me, nes-e-te, (alternace *-0-* vs. *-e-*); tisk-n-u a tisk-n-ou vs. tisk-ne-š, tisk-ne-0, tisk-ne-me, tisk-ne-te (alternace *-n-* vs. *-ne-*); kry-j-u/i a kry-j-ou/-í vs. kry-je-š, kry-je-0, kry-je-me, kry-je-te (alternace *-j-* vs. *-je-*). U sloves 4. a 5. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. j. č. osobní koncovku *-m*) se liší realizace kmenotvorné přípony ve 3. os. mn. č. od všech zbylých tvarů ozn. zp. přít. času, srov. oni pros-0-í vs. pros-í-m, pros-í-š, pros-í-0, pros-í-me, pros-í-te (alternace *-0-* vs. *-í-*) a oni děl-aj-í vs. děl-á-m, děl-á-š, děl-á-0, děl-á-me, děl-á-te (alternace *-aj-* vs. *-á-*). To je i důvodem, proč mají „povrchově“ homonymní tvary pro 3. os. j. č. a pro 3. os. mn. č. sloves patřících do 4. přítomné třídy (k typům *prosí* a *trpí*) odlišnou morfematickou strukturu. Ve 3. os. j. č. členíme tato slovesa pros-í-0, trp-í-0 (analogicky k např. nes-e-0, děl-á-0), protože jde o tvary s kmenotvornou příponou *-í-* a s osobní koncovkou realizovanou nulovým morfem. Ve 3. os. mn. č. je však správné členění pros-0-í, trp-0-í (analogicky k nes-0-ou, děl-aj-í), protože ve 3. os. mn. č. je nulovým morfem pravidelně realizována kmenotvorná přípona, za níž u sloves této třídy následuje osobní koncovka pro 3. os. mn. č. (ozn. zp. přít. času) *-í* (která je z historických důvodů „náhodou“ stejná jako kmenotvorná přípona v ostatních tvarech ozn. zp. přít. času).

(b) Rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony ve tvarech ozn. zp. přít. času a ve tvarech rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného lze ilustrovat např. na slovesech patřících k typům *nese*, *tiskne* a *dělá*, srov.: nes-e-te, nes-0-te, nes-0-0-a (alternace *-e-* vs. *-0-*); tisk-ne-te, tisk-n-ěte,

tisk-n-0-a (alternace *-ne-* vs. [-ň-] vs. *-n-*, v písmu *-ne-* vs. *-n-*) a děl-á-te, děl-ej-te, děl-aj-0-e (alternace *-á-* vs. *-ej-* vs. *-aj-*).

Slovesa patřící k jednotlivým infinitivním slovesným třídám mají (v přičestí činném/minulém) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-0-* (nes-0-l-0, pek-0-l-0, tisk-0-l-0, kry-0-l-0);
2. třída *-nu-* (hr-nu-l-0);
3. třída *-e-/-ě-* (tř-e-l-0, trp-ě-l-0, sáz-e-l-0);
4. třída *-i-* (pros-i-l-0);
5. třída *-a-* (br-a-l-0, maz-a-l-0, za-č-a-l-0, děl-a-l-0);
6. třída *-ova-* (kup-ova-l-0).

Pravidelným způsobem variuje v rámci tvarů tvořených od infinitivního kmene u téhož (typu) slovesa také infinitivní kmenotvorná přípona. Liší se podoba kmenotvorné přípony v infinitivu, v přičestí činném a v přičestí trpném (srov. tř-í-t vs. tř-e-l-0 a tř-e-n-0; tisk-nou-t vs. tisk-0-l-a vs. tišt-0-ěn-a; hr-nou-t vs. hr-nu-l-0 a hr-nu-t-0; pros-i-t a pros-i-l-0 vs. proš-0-en-0; br-á-t a br-á-n-0 vs. br-a-l-0, kup-ova-t a kup-ova-l-0 vs. kup-ová-n-0 atp.).

1.2.4.3 Tvarotvorné přípony

Slouží k vyjádření gramatických významů (morfologických kategorií) slov nebo slovních tvarů, v nichž se vyskytují. Rozlišujeme následující podtypy tvarotvorných přípon.

1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony

Nefinální tvarotvorné přípony jsou přípony, za nimiž se v rámci slova nebo slovního tvaru nutně vyskytuje ještě další (tzv. finální) tvarotvorná přípona. V češtině existuje nefinální tvarotvorná přípona (a) přičestí činného (minulého), (b) přičestí trpného, (c) přechodníku minulého, (d) přechodníku přítomného.

Nefinální tvarotvorné přípony se vyskytují primárně pouze u slovesných tvarů, sekundárně se však mohou vyskytnout i u jmenných tvarů, které tzv. kopírují strukturu motivujícího slovesa (mích-á-n-0 > mích-a-n-ý; puk-0-l-a > puk-0-l-á).

1.2.4.3.1.1 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného

Vyskytuje se ve tvarech přičestí činného, lze ji velmi snadno identifikovat – má jedinou možnou podobu *-l-* (při-nes-0-l-i, hod-i-l-a, u-děl-a-l-0 atp.). (V nespisovné češtině však může být u některých sloves realizována ve tvarech m. sg. nulovým morfem, srov. *von u-krad-0-0-0 v sámošce dvě housky*.)

Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od činných přičestí pomocí pádové koncovky (od-pad-0-l-ý) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (u-prch-l-ík-0, z-pozd-i-l-ost-0).

1.2.4.3.1.2 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného

Přípona přičestí trpného může být v češtině realizována dvěma morfémami – tzv. n-ovým morfémem *-N-*, který se uplatňuje u všech typů sloves 1., 4. a 5. přítomné slovesné třídy, ve 2. třídě u typu *tiskne* a ve 3. třídě u typu *kupuje*, a tzv. t-ovým morfémem *-T-*, jenž se vyskytuje ve 2. přítomné slovesné třídě u typů *hrne* a *začne* a ve 3. třídě u typu *kryje*.

Tzv. n-ový morfém pro příponu přičestí trpného může být realizován prostřednictvím čtyř (alo)morfů: morfem *[-n-]*, v písmu *-n-*; morfem *[ň]*, v písmu *-n-*; morfem *[-en-]*, v písmu *-en-* nebo *-ěň-*; a morfem *[-eň-]*, v písmu *-en-* nebo *-ěň-*. Varianta *[-en-]* se vyskytuje v j. č. m., ž. a s. rodu a v mn. č. r. m. neživ., ž. a s. u sloves 1. přítomné třídy v typech *nese* a *peče* (nes-0-en-a, peč-0-en-0), u 2. přítomné třídy v typu *tiskne* (v písmu tišt-0-ěň-0, zvukově [tišt-0-en-0]) a u 4. přítomné třídy v typu *proší* (proš-0-en-a). V mn. č. r. m. živ. se u jmenovaných typů sloves objevuje morf *[-eň-]*, zachycovaný v písmu buď jako *-en-* (tj. v písmu nes-0-en-i, zvukově [nes-0-eň-i]; v písmu peč-0-en-i, zvukově [peč-0-eň-i]; v písmu proš-0-en-i, zvukově [proš-0-eň-i]), nebo jako *-ěň-* (tj. v písmu tišt-0-ěň-i, zvukově [tišt-0-eň-i]). U zbývajících typů sloves, v nichž se objevuje morfém *-N-*, je tento morfém v j. č. m., ž. a s. rodu a v mn. č. r. m. neživ., ž. a s. realizován morfem *[n]*, v písmu *-n-* (např. u-děl-á-n-o, na-maz-á-n-o) a v mn. č. r. m. živ. pak morfem *[ň]*, v písmu *-n-* (srov. např. v písmu u-děl-á-n-i, zvukově [u-děl-á-ň-i]; v písmu na-maz-á-n-i, zvukově [na-maz-á-ň-i]).

Každé spojení hlásek *[en]* (nebo *[eň]*; dále mluvíme pro jednoduchost jen o morfu *[en]*, pro morf *[eň]* však platí totéž) ve tvaru přičestí trpného však nemusí být automaticky delší variantou tzv. n-ové přípony přičestí trpného, tj. morfem *[-en-]*. K rozpoznání toho, zda je sekvence hlásek *[en]* (např. ve slovesech *pokácen* a *popraven*) realizací delší varianty n-ové

přípony přičestí trpného (tj. morfu [en]), nebo zda jde o „náhodné“ setkání kmenotvorné přípony *-e-* a kratší varianty přípony přičestí trpného (tj. morfu [n]), lze použít následující poměrně jednoduchý test.

Jelikož morfém pro příponu přičestí činného může být realizován jediným morfem *-l-* (viz výše v bodě 1.2.4.3.1.1), srovnáme tvar přičestí trpného, u nějž váháme (*pokácen, popraven, otřesen*), s odpovídajícím tvarem přičestí činného, u nějž je morfematičtější členění zřetelnější (tj. *po-kác-e-l-0, po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0*). Jestliže se před příponou přičestí činného *-l-* objevuje morf [e], je ve tvaru *n-ového* přičestí trpného jeho přípona realizována kratším morfem [-n-] a [-e-] je kmenotvorná přípona. Tvar přičestí trpného, u nějž jsme váhali (*pokácen*), budeme členit analogicky k odpovídajícímu přičestí činnému, tj. *po-kác-e-n-0* jako *po-kác-e-l-0*. Objevuje-li se ovšem před příponou přičestí činného *-l-* jiná kmenotvorná přípona než [e], tj. v našem případě [i], resp. [0] (*po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0*), je ve tvaru *n-ového* přičestí, u nějž jsme váhali (*popraven, otřesen*), jeho přípona realizována delším morfem [-en-]. Tvar přičestí trpného má pak v přičestí činném kmenotvornou příponu realizovanou nulovým morfem, musíme tedy členit *po-prav-0-en-0, o-třás-0-en-0*.

Nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od trpných přičestí pomocí pádové koncovky (*s-trž-0-en-ý, u-kry-0-t-ou*) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (*s-chov-a-n-k-a, při-prav-0-en-ost-0*).

Tvary tzv. slovesných substantiv (typu *běh-á-n-í, tráp-0-en-í, po-kry-0-t-í*) historicky sice souvisí s odpovídajícími tvary přičestí trpného (*běh-á-n-o, tráp-0-en-o, po-kry-0-t-o*), z hlediska současné češtiny se však tyto (podtržené) morfy považují obvykle za slovotvorné přípony.

1.2.4.3.1.3 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého může být realizována morfem *-vš-*, morfem *-š-*, morfem *-v-* nebo morfem *-0-*. U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na samohlásku (tj. u sloves s tzv. otevřeným kmenem), se ve tvarech pro j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. všech rodů uplatňuje morf *-vš-* (*vy-koup-a-vš-i* (se), *u-loup-i-vš-i*; *po-kry-0-vš-e* atp.) a ve tvarech pro j. č. m. rodu morf *-v-* (*vy-koup-a-v-0* (se), *u-loup-i-v-0, po-kry-0-v-0*). U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na souhlásku (tj. u sloves s tzv. zavřeným kmenem, jejichž kořenový morf končí na souhlásku a jejichž kmenotvorná přípona je realizována nulovým morfem), se jako přípona přechodníku minulého uplatňuje ve tvarech pro j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. všech rodů morf *-š-* (*při-ved-0-š-i*,

na-pek-0-š-i, do-nes-0-š-e atp.) a ve tvaru pro j. č. m. rodu nulový morf *-0-* (při-ved-0-0-0, na-pek-0-0-0, do-nes-0-0-0; první nulový morf je realizací kmenotvorné přípony, druhý nulový morf je realizací přípony přechodníku minulého a třetí nulový morf reprezentuje rodovou koncovku).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku minulého se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků minulých pomocí pádové koncovky (vy-kon-a-vš-ího).

1.2.4.3.1.4 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného může být realizována buď morfem *-ouc-*, nebo morfem *-íc-*, nebo nulovým morfem *-0-*. Morf *-ouc-* se uplatňuje ve tvaru j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. u typů *nese, bere, peče, tře* v 1. přítomné slovesné třídě a u všech typů ve 2. přítomné slovesné třídě (srov. ber-0-ouc-0, ber-0-ouc-e; nes-0-ouc-0, nes-0-ouc-e; pek-0-ouc-0, pek-0-ouc-e; tr-0-ouc-0, tr-0-ouc-e; tisk-n-ouc-0, tisk-n-ouc-e; hr-n-ouc-0, hr-n-ouc-e; ž-n-ouc-0, ž-n-ouc-e). Morf *-íc-* se uplatňuje ve tvarech j. č. ž. a s. rodu a ve tvaru pro mn. č. u typu *maže* v 1. přítomné slovesné třídě a u všech sloves ve 3.–5. přítomné slovesné třídě (srov. maž-0-íc-0, maž-0-íc-e; kry-j-íc-0, kry-j-íc-e; kup-uj-íc-0, kup-uj-íc-e; pros-0-íc-0, pros-0-íc-e, trp-0-íc-0, trp-0-íc-e; sáz-ej-íc-0, sáz-ej-íc-e; děl-aj-íc-0, děl-aj-íc-e). Morf *-0-* se uplatňuje ve tvarech j. č. m. rodu u sloves všech přítomných slovesných tříd (srov. ber-0-0-a, nes-0-0-a, maž-0-0-e, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a; kry-j-0-e, kup-uj-0-e, pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku přítomného se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků přítomných pomocí pádové koncovky (vr-0-ouc-í, sáz-ej-íc-ímu) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (vr-0-ouc-n-ě).

1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky

Finální tvarotvorné přípony neboli koncovky jsou morf(ém)y, které se vyskytují na konci tvaru ohebného slova jako jeho poslední morf(ém).

(Po finální tvarotvorné příponě neboli koncovce se však v rámci slova nebo slovního tvaru – na jeho tzv. absolutním konci – může vyskytnout postfix.) Rozlišujeme následující typy koncovek.

1.2.4.3.2.1 Osobní koncovky

Osobní koncovky se vyskytují pouze ve slovesných tvarech pro *oznamovací způsob přítomného a budoucího času*, ve tvarech pro *rozkazovací způsob* a ve tvarech pomocného slovesa v rámci složených tvarů vyjadřujících *podmiňovací způsob*.

Pro oznamovací způsob přítomného a budoucího času máme v češtině tyto osobní koncovky: 1. os. j. č. *-u* (u sloves 1.–3. přítomní třídy), *-i* (s variantní koncovkou *-u* v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje*, *kupuje*) a *-m* (u sloves 4. a 5. přítomní třídy); 2. os. j. č. *-š*; 3. os. j. č. *-o*; 1. os. mn. č. *-me*, 2. os. mn. č. *-te*; 3. os. mn. č. *-ou* (u všech sloves 1.–3. přítomní třídy, v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje*, *kupuje* vedle základní koncovky *-í*), *-í* (u sloves 4. a 5. přítomní třídy, v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje* a *kupuje*).

Pro rozkazovací způsob má čeština tyto osobní koncovky: ve 2. os. j. č. *-o/-i*; v 1. os. mn. č. *-me/-eme/-ěme*; ve 2. os. mn. č. *-te/-ete/-ěte*.

Ve tvarech pomocného slovesa (*bych*, *bys* atd.) v rámci složených slovesných tvarů vyjadřujících *podmiňovací způsob* má čeština tyto koncovky: 1. os. j. č. *-ch*; 2. os. j. č. *-s*; 3. os. j. č. i mn. č. *-o*; 1. os. mn. č. *-chom*; 2. os. mn. č. *-ste*.

1.2.4.3.2.2 Rodové koncovky

Rodové koncovky se vyskytují u *příčestí činného a trpného* a u obou *přechodníků – minulého a přítomného*. Pro příčestí činné a trpné má čeština tyto koncovky: pro j. č. rodu m. *-o*, pro j. č. rodu ž. *-a*, pro j. č. rodu s. *-o*; pro mn. č. rodu m. živ. *-i*, pro mn. č. rodu m. neživ. a ž. *-y* a pro mn. č. rodu s. *-a*.

Pro tvary *přechodníku přítomného* má čeština tyto rodové koncovky: pro j. č. r. m. *-a* (v 1. přítomní třídě u typů *bere*, *nese*, *peče* a *tře* a ve 2. přítomní třídě u všech typů, srov. *ber-0-0-a*, *nes-0-0-a*, *pek-0-0-a*, *tr-0-0-a*; *tisk-n-0-a*, *hr-n-0-a*, *ž-n-0-a*) nebo *-e* (*-ě*) (v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3.–5. přítomní třídě u všech typů, srov. *maž-0-0-e*, *kry-j-0-e*, *kup-uj-0-e*, *pros-0-0-e*, *trp-0-0-ě*, *sáz-ej-0-e*; *děl-aj-0-e*); pro j. č. r. ž. a s. *-o* (srov. *ber-0-ouc-0*, *nes-0-ouc-0*, *maž-0-íc-0*; *tisk-n-ouc-0*; *kup-uj-íc-0*; *pros-*

0-íc-0; děl-aj-íc-0); pro mn. č. všech rodů *-e* (srov. ber-0-ouc-e, nes-0-ouc-e, maž-0-íc-e; tisk-n-ouc-e; kup-uj-íc-e; pros-0-íc-e; děl-aj-íc-e).

Pro tvary *přechodníku minulého* má čeština tyto rodové koncovky: pro j. č. rodu m. *-0* (při-stoup-i-v-0, na-maz-a-v-0, při-nes-0-0-0); pro j. č. rodu ž. a s. *-i* (při-stoup-i-vš-i, na-maz-a-vš-i, při-nes-0-š-i); a pro mn. č. všech rodů *-e* (při-stoup-i-vš-e, na-maz-a-vš-e, při-nes-0-š-e).

1.2.4.3.2.3 Infinitivní koncovky

Infinitivní koncovka může být v češtině realizována dvěma způsoby – pomocí morfu *-t* (původně a dnes zastarale též *-ti*), nebo *-i* (pouze v 1. přítomné třídě u typu *peče*, srov. péc-i, moc-i atp.).

1.2.4.3.2.4 Pádové koncovky

Pádové koncovky se vyskytují u všech ohebných slovních druhů, které se skloňují, tj. u podstatných a přídavných jmen, zájmen a číslovek: např. svět-a, pol-ím, ital-sk-ému, ciz-ími, naš-e, osm-i atp.

U adjektiv skloňovaných podle vzorů „mladý“ a „jarní“ a u zájmen skloňovaných podle vzorů „ten“ a „náš“ se na začátku koncovky často objevuje samohláska; zbytek takové koncovky je většinou pro všechny čtyři vzory stejný. Proto se v některých popisech ona samohláska považuje za kmenotvornou příponu a daná jména se pak člení jako jar-n-í-ho, mlad-é-ho, t-o-ho, naš-e-ho atd. Takové členění dobře odpovídá ve tvarech j. č. m. a s. rodu a ve většině tvarů mn. č. Je však problematické v tom, že v celém j. č. ž. rodu (ale též v 1., 4. a 5. pádě mn. č. všech rodů) bychom museli počítat s tím, že všechny tyto tvary mají za kmenotvornou příponu koncovku vyjádřenou nulovým morfem, tj. museli bychom je členit mlad-á-0, mlad-é-0, mlad-é-0, mlad-ou-0, mlad-é-0, mlad-ou-0; mlad-í-0, mlad-á-0, mlad-é-0, což není ideální řešení, protože bychom museli tvrdit, že kmenotvorná přípona, která nemá význam, ale která má z definice čistě konstrukční funkci, se na gramatickém významu daných tvarů přinejmenším podílí.

1.2.5 Postfixy

Postfix je specifickým druhem slovotvorné přípony, který se klade na samotný, tzv. absolutní konec slova, tj. ještě za jeho poslední morf(ém). Při skloňování nebo časování daného slova (jde-li o slovo ohebné) zůstává postfix na jeho absolutním konci v nezměněné podobě, zatímco

dané slovo se pomocí obměny koncovek ohýbá (srov. c-o-koli(v), č-eho-koli(v), č-emu-koli(v); t-o-hle, t-o-ho-hle, t-omu-hle; věř-í-m-ť, věř-í-me-ť, věř-í-te-ť atp.). Jde o tyto morfy: *-si* (jak-ý-si), *-ž* (j-eho-ž, po-jd'-0-me-ž), *-ť* (vy-slyš-í-m-ť), *-koli(v)* (k-omu-koli(v)), *-pak* (kam-pak), *-hle* (t-ím-hle), *-to* (t-a-to). Postfix nikdy nemůže být realizován nulovým morfem. Je v zásadě možné, aby na konci slovního tvaru nebo slova stály dva postfixy za sebou, srov. c-o-ž-pak.

Jako postfix se chová též tzv. příklonné *-s*, které ve tvarech 2. os. j. č. minulého času funguje jako zkrácená podoba pomocného slovesa *být*, tj. *jsi* (srov. u-děl-a-l-0-s, u-děl-a-l-a-s, u-děl-a-l-o-s atp.); od postfixů se však liší tím, že vyjadřuje gramatický, nikoli lexikální význam.

1.2.6 Interfixy

Interfix, nazývaný někdy také spojovací/kompoziční morf(ém), je morf(ém) s čistě konstrukční (oddělovací/spojovací) funkcí, který při slovo-
votvorném postupu skládání (kompozici) slouží ke spojení předního a zadního členu složeniny do nového slova. Uplatňuje se tedy v tzv. vlastních složeninách. V češtině je interfix realizován nejčastěji morfem *-o-* (hlad-o-mor-0, vod-o-vod-0, hol-o-byt-0, hor-o-lez-ec-0, cukr-o-var-y, mrak-o-drap-0), dále morfy *-e/-ě-* (děj-e-pis-0, kon-ě-s-přež-n-á) a *-i-* (kon-i-pas-0, vrt-i-chvost-0).

V případě tzv. nevlastních složenin typu ok-a-mžik-0, vlast-i-z-rád-c-e, srdc-e-rv-0-ouc-í atd., které lze rozložit na skladební dvojice typu *mžik oka*, *zrádce vlasti*, *rvoucí srdce* atp., není morf v pozici mezi dvěma kořeny interfix, nýbrž pádová koncovka.

Jelikož stejnou, tj. (čistě) konstrukční funkci jako interfix má též kmenotvorná přípona, bývají oba tyto typy morf(ém)ů označovány (analogicky ke dvojici morf – morfém) někdy též jako **konekty** nebo **konektémy**. Důležitý rozdíl mezi kmenotvornou příponou a interfixem je ovšem v tom, že kmenotvorná přípona k sobě připojuje lexikální a gramatické (tvarotvorné) morf(ém)y slovesného (příp. jmenného) tvaru, a slouží tedy ohýbání (časování, výjimečně též skloňování), zatímco interfix pomáhá spojit přední a zadní člen, které spolu vytvářejí nové slovo – tzv. vlastní složeninu, a slouží tedy slovotvorbě.

1.2.7 Lexikální morf(ém)y

Jako lexikální morf(ém)y se označují volné, holé kořenové morf(ém)y, z nichž se skládají jednomorf(ém)ová, dále nečlenitelná ani o další morf

nerozšiřitelná slova nebo slovní tvary, např. primární (neodvozené) předložky (v, na, od, před, pod atp.), některé spojky (ale, a, i, ani, nebo atp.) a příslovce (hned, tam atp.).

1.3 Morfematický rozbor

Cílem morfematického rozboru je identifikovat (vyčlenit) všechny morf(ém)y, z nichž se skládá dané slovo nebo slovní tvar, a určit, o které typy morf(ém)ů v konkrétních případech jde. Abychom sekvenci hlásek/grafémů, u níž váháme, mohli identifikovat jako samostatný morf, musí mít tato sekvence hlásek určitý lexikální nebo gramatický význam odlišný od významu všech ostatních, především sousedních morf(ém)ů daného slovního tvaru nebo slova.

Příručky obvykle doporučují při morfematickém rozboru, tj. při identifikaci jednotlivých morfů, postupovat od konce slova nebo slovního tvaru k jeho začátku, v zásadě to však není nutné. Je možné postupovat též „jistotní“ metodou, tj. identifikovat nejdříve ty morf(ém)y, jejichž identitou jsme si zcela jisti. Může se pak stát, že takto jako morf(ém) z obou stran ohraničíme hláskovou sekvenci, u níž bychom jinak s jejím statusem váhali.

Z hlediska morfematiky a morfematického rozboru je zajímavé, že některá „povrchově“ homonymní slova nebo slovní tvary mají odlišnou morfematickou strukturu, srov. *prac-uj-0-e* (j. č. m. rodu přechodníku přítomného činného) vs. *prac-uje-0* (3. os. j. č. ozn. zp. přít. času); *žen-0-0-a* (j. č. m. rodu přechodníku přítomného činného od slovesa *hnát*) vs. *žen-a* (1. p. j. č. podstatného jména *žena*), a jsou tedy tzv. „hloubkově“ odlišná. Neplatí to však vždy, srov. např. *kos-a* (1. p. j. č. slova *kosa*) = *kos-a* (2. p. j. č. slova *kos*).

Někdy se při morfematickém rozboru objeví prvek, jemuž nelze připsat žádný (lexikální ani gramatický) význam ani (konstrukční, spojovací) funkci: např. *pt-á-t se*, *hned-ka*. Takové morf(ém)y se nazývají **prázdné**.

Slovesa v češtině mají řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složený slovesný tvar se skládá z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému a z pomocného slovesa nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné nejčastěji sloveso *být*. Při morfematickém rozboru složených slovesných tvarů identifikujeme všechny morf(ém)y, z nichž se daný

tvár skládá, tedy i všechny morfémy, z nichž se skládá tvar pomocného slovesa. Např. *psal jsi* rozebereme ps-a-l-0 js-i (kořenový morfém – kmenotvorná přípona – nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného – rodová koncovka – kořenový morfém pomocného slovesa – osobní koncovka); *platila by* rozebereme plat-i-l-a by-0 (funkční pozice jsou tu stejné jako v předchozím případě); *budeme běhat* rozebereme bud-e-me běh-a-t (kořenový morfém pomocného slovesa – kmenotvorná přípona – osobní koncovka – kořenový morfém – kmenotvorná přípona – infinitivní koncovka) atp.

Pro správné provedení morfematického rozboru konkrétních slovních tvarů nebo slov je užitečné znát obecnou morfematickou strukturu jednotlivých tvarů, tj. pořadí konkrétních typů morfémů, z nichž se daný typ slova nebo slovního tvaru musí (a může) skládat.

Literatura

- BENEŠ, Martin (2012): Základní pojmy morfematiky v přístupném a návodném metodickém výkladu. *Didaktické studie*, 4 (1), s. 69–77.
- DOKULIL, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.
- DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava – PETR, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.
- ERHART, Adolf (1990): *Základy jazykovědy*. Praha: SPN.
- HRBÁČEK, Josef – HRDLÍČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozборы a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (ed.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOMÁREK, Miroslav (2006 [1978]): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.
- KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
- LASKOWSKI, Roman (1984): Morfem. In: Renata Grzegorzczkova – Roman Laskowski – Henryk Wróbel (ed.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 38–50.
- SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1975): *Retrogradní morfematický slovník češtiny*. Praha: Academia.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír (1999): *Morfematický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka.

ŠIŠKA, Zbyněk (2005): *Bázový morfematický slovník češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

ŠLOSAR, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.

ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.